

iff. Fabiny Tibor

"ISTEN MŰVÉSZETE"

A bibliai tipológiáról

Isten mint "művész"

Alig ötven éve annak, hogy egy 4. századból származó papiruszkódexen megtalálták Melitonnak, a 2. században élt szárdiszi püspöknek a húsvétről írt gyönyörű görög nyelvű homiletikai költeményét, a *Peri Pascha*-át. Az emelkedett hangú és páratlan retorikával építkező homília az Exodus 12. fejezetének a kommentárja. A homília arról szól, hogy a páskabarány leölése, "az Úr páskája", Krisztus áldozati halálának az előképe. Melitón szerint Isten a páskabarány képében mintegy modellen előre ábrázolta, előre vetítette Krisztus értünk hozott áldozatát. Isten tehát olyan, mint egy művész, mint egy szobrász, aki először viaszból, agyagból vagy fából olyan tervet, mintát, modellt készít, amelyben már látni a jövőndőt. A törvény is olyan, mint a terv, amely magában rejtje az evangéliumot, s az evangéliummal beteljesedik a törvény, fölöslegessé válik a minta. Kálvin János a Zsidókhoz írt levélhez írt kommentárjában hasonló képet használ. Szerinte Isten olyan, mint egy festő, aki először csak durva vázlatokat készít, amelyek csak pusztá árnyéka az élettel teli, színes festménynek, amiképpen a törvény is csak előképe az eljövendő teljes örömhírnék, az evangéliumnak. Jonathan Edwards, a 18. századi amerikai filozófus, a "nagy ébredési mozgalom" vezető alakja pedig Istent az építészhez hasonlítja, aki a bűnbeeséstől a világ végezetéig építi hatalmas tervét, a megváltás művét: összegyűjti az anyagot, lefekteti az alapokat, felhúzza a falakat, s végül elhelyezi a zárókövet az építményen.

Mi is az a gondolkodás vagy szemléletmód, ami Istent olyan művészként, szobrászként, festőként, építészként jeleníti meg, aki először mintát, modellt, előképet készít a majdan megvalósuló tökéletes műről? Röviden válaszolhatunk: ezt a szemléletet nevezhetjük a Bibliára jellemző tipológiai gondolkodásmódnak. Jelen tanulmányunkban a bibliai tipológia nyelvi és hermeneutikai kérdéseivel fogunk foglalkozni.

A tipológia, ill. a figurális fogalma

Ha össze akarnánk gyűjteni, hogy mi mindent jelöl a bibliai tipológia, akkor legalább kilenc dolgot sorolhatnánk fel: /1/ A Biblia egyféle olvasása; /2/ az Ó- és az Újszövetség egységének a princípiuma; /3/ a bibliai egzegézis egy módszere; /4/ beszédalakzat; /5/ gondolkodásmód; /6/ retorikai forma; /7/ történelemszemlélet; /8/ az ismétlődés princípiuma a művészi alkotásban; /9/ szövegekben az "intertextualitás" megnyilvánulása.

A hagyományos és legközismertebb értelemben a tipológia az írásmagyarázatnak /egzegézisnek/ az a módszere, amely – az Ó- és az Újtestamentum szoros kapcsolatát feltételezve – az egyes ószövetségi eseményekben, személyekben vagy dolgokban olyan "előképet", "előrevetülést" vagy "árnyékot" lát, amelyek majd az Újszövetségben teljessé válnak; az egykori "minták", "modellek" itt valósággá válnak, s így "betöltetnek". A Jordánon való átkelést például a keresztség, Izsák fiúi engedelmisségét Krisztus, a mennyei manna eledelét pedig az Eucharistia előképeként fogták fel. Ám fontos hangsúlyoznunk, hogy a tipológia nemcsak *prefiguratio* vagy *adumbratio*, hanem *postfiguratio* is, tehát nemcsak *Vorbild* /előkép/, hanem *Nachbild* /utókép/ is. A tipológiát majd új, nyelvi megközelítésben kíséreljük meg újra definiálni.

A tipológiai egzegézisnek két virágkora volt a bibliai hermeneutika történetében: a patrisztika korból és a 17-18. századi – főleg angolszász – protestáns teológiában. Ez a magyarázata annak, hogy a tipológiai szimbolizmus irodalmi és képzőművészeti alkalmazása elsősorban a középkor valamint a 17. századi műalkotásokra jellemző, de később többször is újra felbukkan, például viktoriánus Angliában a preraffaelita költők és festők körében.

A tipológia keskeny útja

Manapság azonban a tipológia már egy csaknem teljesen elfelejtett nyelvtan, nemcsak irodalomtörténészek, hanem teológusok körében is. Ám azok között, akik nem felejtkeztek el róla teljesen, a tipológia sokszor szenvedélyes ellenkezést vált ki. Az Ószövetség és az Újszövetség oldaláról is vannak ellenségei. A Héber Biblia oldaláról szemlélve a tipológia nemegyszer "bolondrány", az Újszövetség oldaláról nézve pedig sokaknak "bolondság". Harold Bloom a zsidó származású amerikai irodalomkritikus szerint a tipológia nem más, mint a Héber Biblia erős szövegének "uzurpációja", erőszakos birtoklása, s Auerbach *figura*-ja vagy Frye "kód"-ja is csupán a kereszténység illegitim, szektás kisajátító tendenciájának késői megnyilvánulása. A másik oldalról viszont különösen a német teológiában jelentkezik időnként az a gondolat, hogy az Ószövetség igazán nem tartozik a kereszténységhez, s így előképekről értelmetlen dolog beszélni. Ennek tendenciának extrém megnyilvánulása a "Náci Biblia" esete volt, amelyik az Ószövetség helyére német mitológiát tette. Éppen ezért annál is jelentősebb, hogy a mindeztáig egyetlen, s immá klasszikusnak számítható teológiai értekezés a tipológiáról, Leonard Goppelt *Typos* című könyve ilyen történelmi kontextusban, ebben a szellemi klímában fródott 1939-ben. Goppelt után Ószövetségtudósok is, mint Gerhard von Rad, s a patrisztika olyan szaktekintélyei is mint G.H.V. Lampe, Jean Danielou vagy Henri de Lubac is a tipológia kérdéseivel kezdtek foglalkozni.

Lényeges elméleti megállapításokat azonban az irodalomkritika hozott. Erich Auerbachna a *Figura* című híres tanulmányában, valamint a *Mimézis* című könyvében szinte vezérmotívumként jelenik meg a "figurális értelmezés" gondolata. Auerbach ezt a következőképpen definiálja: "A figurális értelmezés két olyan esemény vagy személy között hoz létre összefüggést, amelyek közül az egyik nemcsak önmagát, hanem a másikat is jelenti, a másik pedig az egyiket magában foglalja vagy beteljesíti. A figura két pólusa időben elválik egymástól, de mint valódi történelmi vagy személy, mind a kettő az idődimenzió belől van." /*A hermeneutika elmélete*, Szeged, 1987. 46.o Northrop Frye hasonlóképpen vélekedik, amikor azt írja, hogy a tipológia "időben mozgó beszédalakzat": a típus a múltban van, az antitípus pedig a jelenben, vagy pedig a típus a jelenben, s a antitípus pedig a jövőben. Kierkegaard alapján Frye két időben mozgó alakzatot ismer: /kauzalitást és a tipológiát. Amíg az előző múlt-orientált, s alapja az értelem, a megfigyelés és tudás, addig az utóbbi jövő-orientált alakzat, s alapja a hit, a remény és a vízió. /Kierkegaard görögökre jellemző rekollektiót különböztette meg a héber és a bibliai gondolkodásra jellemző repetitívótól, ami "előre irányuló emlékezés".

Ha a tipológia "időben mozgó beszédalakzat", akkor nekünk elsőként a Biblia nyelvére kell figyelnünk.

A Nyelv

A tipológiát elsősorban nyelvi alakzatként kell megértenünk, s ezért a Biblia sajátos nyelveze tét kell mindenekelőtt tanulmányoznunk. Northrop Frye a *The Great Code*-ban három nyelv fázist különböztetett meg: a metaforikus-poétikus, a metonimikus-filozofikus és a deskriptív-tudományos nyelvi fázist. Bár a Biblia nyelvezete leginkább az első nyelvi fázishoz áll közel, s nem mentes a második nyelvi fázis egyes jellemzőitől sem, leginkább problémaként éri meg megvizsgálni.

fogható fel, amelyek egzisztenciálisan, a maga tekintélyével megszólítja, felszólítja az olvasót. A Biblia nyelve froit nyelv, mégis az igétyül, hogy ismét beszéddé váljék, hogy az olvasók visszaalakítsák azt az eredeti szóbeli formává. Az orallás /'Isten beszél'/ megelőzi a verbaltást, "all text is prelex" /minden szöveg ürré válik, írja, /mondja/ Walter Ong. A *kenyér*, a Biblia nyelve tehát az igétyül, hogy kimondják, prókalmáik, hirdessék.

A bibliai nyelv másik fontos jellemzője az, amit Paul Ricoeur a "nyelv teljességének" hív, s amiről a kifejtésed vagy a beteljesedés igétyének nevezünk. Fabiny közeli nyelvben megjelendő értelmezése a beteljesedés hermeneutikai értelmét bontja ki. Amíg a közrudi a beteljesedést csak mint egy jóvendőmondás /predikció/ "bejövendőségeként" fogja föl, addig a beteljesedés bibliai tartalma ennél sokkal mélyebb. A Bibliában a beteljesedés a "teljesség", a "teljesítés", az "értelmezés", a "beteljesítés" gondolatával rokonítható. Legáltalában Ézsaiás próféciáit jut ez kifejtésre: ilyen lesz az én Igém is, amely számból kijön: nem tér vissza hozzám üresen, hanem véghezviszi, amit akarok, elérni célját, aminek küldetm. "A beteljesedés vagy a beteljesítés olyan, mint a "betelődés" vagy a "telitődés": ha a szó "valdi", akkor elérni célját, "telitődik" és működésbe lép.

Ezen a ponton kell utalnunk a tipológia szó eredetére. A *typos* latinul: *figura* /a görög *typos*, ami azt jelenti, hogy "ltni", "mintát il, nyomot hagyni". A szó tartalmilag az *emblem*-val mutat rokonságot, hiszen mindkettő magában foglalja azt, hogy egy pecsét "nyomot hagy a vászban". A szó etimológiája is arra készít bennünket, hogy a tipológiát a fenti említett beteljesedéshez, ill. betelődéshez való viszonyban próbáljuk meg definiálni. Ha a *typos* olyan, mint egy "nyom", akkor az azt igétyül, hogy értelmezzék, betelítsék. Paul Ricoeur a szimbólumot az értelmezéssel való összefüggésben definiálta: "a szimbólum olyan keitős értelmi kifejezés, amely értelmezést kíván, az értelmezés pedig olyan művelet, amely a szimbólum megfelfedezését iránlyul". Hasonló logikával fogjuk a tipológia összetevőit definiálni: "a figura /typos/ olyan nyelvi alakzat, amely beteljesedést vagy betelődést kíván, a beteljesedés pedig olyan művelet, ami az /erdekelt/ üres figura, vázlat, modell, nyom, formula stb./ betelítésére, ill. kitöltésére iránlyul." Terullianustól származik *figura in imple* kifejezés. Az Újszövetség olvasása közben érthetjük meg, hogy az evangéliumok Jézusa miképpen "ltni be", ill. "ltni ki" az egyes Öszövetségi figuráknak, mint a "prófétia", a "király", az "Émberfia", a "bárány", az "oroszlán", a "szervedő szolgáló", a "főpap", "Kő", maga "Izrael", sőt az "ember" azaz "Ádám" figuráit. Aztálat, hogy betelít azokat, rekapitulálja őket, s azonosítva magát velük, egy magasabb szintre helyezi őket. A magasabb szinten való megismétlődést, vagy rekapitulációt nevezi Goppelt *Steigerung*-nak. Az írásmagyarázat történetében, s a közrudiában ma is, sokszor összemossák a tipológia az allegóriával. Am az utóbbi inkább a görög, fogalmi gondolkodással, az előbbi viszont a zsidó hermeneutikával /*midras*, *pesher*/ mutat rokonságot. Amiképpen a *midras* elsősorban életstílus, ugyanúgy a tipológia is – Goppelt megfogalmazásában – *praktische Betrachtungsweise*, azaz lelki látszó, s nem egy "hermeneutikai módszer, mint ez Bullmann állította. Újabb zsidó írásmagyarázó /*r*/i. Michael Fishbane/ is hangsúlyozza, hogy már az Öszövetségben is jelen van a tipológia, a Genézisben például erős az ismétlődés motívuma: ugyanazokkal a szavakkal áldja meg az Úr Ádámot és Noét, sokszor elhangzik az "amint, úgy" formula: "amiképpen Mózesrel voltam, velled is úgy leszek". Az Öszövetségi tipológia azonban a próféciákban éri el a csúcspontot, különösen Deutero-Ézsaiásnál. Itt többször is találkozunk az "új Ékodus", az "új David", az "új Jeruzsálem", az "új teremtés", az "új szövegség" kifejezésekkel. A tipológia tehát az újat a régi jegyében írja le, s hangsúlyozza, hogy az új, noha az minőségileg más mint a régi, mégsem szakadhat attól el. A tipológikus gondolkodás a parabóval is rokonságot mutat, mert a közismereti fejez ki valami meghökkenően újat: "minden frástudó... hasonló ahhoz a gazdához, aki őt és újat hoz elő élestarádból" /Mt. 13,52./.

A jelentés

A jelentés problémáját a hagyományos bibliai hermeneutikák hosszú időn keresztül statikusan fogták föl. Eleinte az 1. Kor. 3,6. alapján csak a literális /grammatikus/ és a spirituális /pneumatikus/ közötti tenet különbséget, Origenész hármass értelmezti: a testi, a lelki és a szellemi értelmi tanfolt az 1. Thessz. 5,23. alapján. A középkorban a legelterjedtebb módszer a négyes értelmi /*Quadrata*/ megkülönböztetése volt: a literális, az allegorikus-topológikus, a morális és az anagogikus értelelem. Luther és a reformáció szakított az allegorizálással, s a literális értelmei összeteként fogta fel, s az egyszerre jelentette a történelmi és a figuratív értelemet. A reformáció idején azonban a literális értelelem nem a szerzői szándékot jelentette, mint később a történetkritika idején, hanem a szöveg *szköpuzsá*. A hermeneutika történetében több példát is olvashatunk arról, hogy némelyek miképpen harcoltak a szövegek allegorizálása vagy spiritualizálása ellen. A IV. században az antiochiai iskola képviselői vezették be a *theoria* fogalmát az allegoria helyett, a XI. században a Páris melletti viktoriánus iskola képviselői, főleg a zsidó frástudó Rashi hatására, a történelmi értelelem elsődlegességét és az erre épülő mélyebb értelemet, a *sententia*-t hangsúlyozták. A literális értelelem figuratív aspektusára épül, /s valószínűleg a *midras*-ból eredeztethető/ az a gondolat, hogy a szövegek jelentése nem statikus, hanem dinamikus, ami állandóan mozgásban van. Egy irodalmi és egy teológiai terminussal is szemléltethetjük ezt a jelentéget. Northrop Frye a szövegek "folymatos értelmezési" beszélt. Mint írja, a szövegekből mindig valami újat tudunk kinyitni, hiszen azok mindig tartogatnak számunkra valami meghökkenően újat. Nem arról van szó, hogy merő figyelemtelenségből egyes mozzanatok nem vetültek volna korábban észre, hanem arról, hogy a szöveg új élethejelekben mindig tud valami újat mondani. A Biblia szövege, szövege ezért folyamatosan növekszi, változik, alkalmazkodik, szinte "domnu" az olvasóhoz. Frye azt írja, hogy olyan a bibliai Ige, mint a "mag", ami folyamatosan, fokozatosan növekszik, gyökerei ereszt, szába szökken, s mindig új és új hajlásokkal bont ki. A Raymond Brown által kidolgozott *sensus plenior* /teljesebb értelelem/ fogalma éppen arra hivatott, hogy a bibliai szövegek jelentése sokszor később, utólag érthető, amikor az "betérik", s ahogyan a szöveg a múltban rejtette a jelent, ugyanúgy a jelenben is hordja a véget, a szöveg előre mutat, fokozatosan halad a jövőbeli beteljesedés felé.

Az olvasás

Ha a szöveg állandó mozgásban van, és mintegy beteljesedésre vár, akkor elmondhatjuk, hogy maga az olvasás is a szöveg "beteljesítése". Olvasás nélkül ugyan a szöveg halott, "hibernál" állapotban van: ha egy szöveget nem olvasok el, akkor halálra kárhozatom, az olvasással viszont életet lehelek bele. Robert Jauss, Wolfgang Iser vagy Stanley Fish és mások munkái alapján ma már tudjuk, hogy az olvasás nem a jelentés passzív reprodukciója, hanem egy aktív produktív folyamat, mintegy a szöveg újratársa, újraalkotása. A szöveg természetesen bizonyos normákkal és szabályokkal tiszteltben tart, amit az olvasásnak, vagyis az újra-írásnak is tiszteltben kell tartania. A szöveg nyitott realitás, amelyik számtalan sok olvasási stimuluál, ám számos erőszaks, önkényes olvasatnak ellenáll, mivel a szöveg által hordozott struktúrák egyszerre korlátot is jelentenek. A szöveg tehát nemcsak informál, kifejleszt, hanem "impreszá", azaz hatást is gyakorol az olvasóra.

Walter Vogels alapján az inspirációt is az olvasás oldaláról, és nem a szerző személye vagy szándéka felől közelíthetjük meg. Vogels szerint nem azért inspirált a Biblia, mert Isten "dikálta" azt a szerzőknek /ahogyan ez a verbális inspiráció tanfolt/, hanem azért, mert a szöveg maga rendelkezik olyan tulajdonságokkal, amely stimulál és inspirál. Az olvasás nemcsak inspiráció,

hanem – Paul Ricoeur kifejezését kölcsönözve – elmondhatjuk, hogy "appropriáció" is. Az appropriáció, írja Ricoeur, a "Mi a szöveg?" című tanulmányában azt jelenti, hogy a szöveg interpretációja az olvasó, az értelmező ön-interpretációjában ér véget. Az olvasó elsajátítja, magáévá teszi azt, ami korábban idegen volt neki, az olvasásban aktualizálja a szöveget, s ezáltal az egykor halott szöveget beszéddé alakítja vissza. Az appropriáció révén – írja Ricoeur – a szöveg küldetése beteljesedik. Az appropriáció nem valami birtoklás vagy önkényes kisajátítás, hanem ellenkezőleg: az önző, narcisztikus ego kioltódása.

Ez az olvasási mód a tipológia lényege. A nyelv általi mozgásba hozott jelentéssel azonosul az olvasó, s így a jelentés, a könyv részévé válik. Az olvasó maga lesz a szöveg beteljesítője, antitípusa. De ez csak akkor lehetséges, ha a szöveggel azonosul, ha "megeszi a könyvet" /Ezékiel 3,1-3.; Jel.10,9-10/, s ha az ego-ja "kioltódik", s lénye – Northrop Frye szavával élve – "transzparenssé", azaz átlátszóvá, átjárhatóvá válik.

A tipológia kutatási lehetőségei

A bibliai tipológia képzőművészeti és irodalmi vetületeiről is érdemes néhány szót szólnunk. A tipológiai szimbolizmust először a középkori irodalomban és művészetekben fedezhetjük fel. A tipológia különösképpen szembejön a ma újra népszerűségnek örvendő misztériumjátékokban, a *Biblia pauperum*-ban, s a legtöbb keresztény irodalomban. Arra is példát nyújtanak, hogy számos más irodalmi és képzőművészeti alkotás is tipológikusan olvasható, ill. olvasandó: a katedrálisok üvegablakai, Dante és Milton eposzai, a metafizikus költők, mint John Donne vagy George Herbert versei, az amerikai puritánok prédikációi, Edward Taylor költeményei, Hawthorne és Melville regényei, William Holmann Hunt festményei, arról nem is szólva, hogy a politikai élet arzenáljában milyen gyakran jelent meg például a *David redivivus* vagy a *Gedeon redivivus* gondolata. A köznyelvi szinten is gyakran beszélünk Júdásokról, Tamásokról és Péterekről. A bibliai tipológikus szemlélet a mai gondolkodásunkban is jelen van. Természetesen vannak fél-biblikus és Biblián kívüli tipológiák is. Tanulmányunkban azonban ezekkel már nem foglalkozunk.

A tipológiáról szóló néhány könyv kronológiai sorrendben

Leonard Goppelt, *Typos: Die typologische Deutung des Alten Testaments in Neuen* (Guterslo, 1939)

A.C. Charity, *Events and their Afterlife: The Dialectics of Christian Typology in the Bible and Dante* (Cambridge, Cambridge University Press, 1966)

Northrop Frye, *The Great Code the Bible and Literature* (Toronto, Toronto University Press, 1982)

Tibor Fabiny, *The Lion and the Lamb Figuralism and Fulfillment in the Bible, Art and Literature* (London, Macmillan, megjelenik: 1992 eleje)

Magyarul

Erich Auerbach, "Figura", *A hermeneutika elmélete* (Szerk. Fabiny Tibor; Ikonológia és Műértelmezés 3. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1987, 17-69.o.)

A tipológiai szimbolizmus. Szöveggyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből (Szerk. Fabiny Tibor; Ikonológia és Műértelmezés 4. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1988.)

SPECULUM HUMANAE SALVATIONIS XV. század
Krisztus engedelmissége és Izsák engedelmissége

SPECULUM HUMANAE SALVATIONIS XV. század
Krisztus a kereszttel és az áldozathoz szükséges fát cipelő Izsák

SPECULUM HUMANAЕ SALVATIONIS XV. század

Az utolsó vacsora és ószövetségi előképei: a mennyei manna, a páska-bárány Melkisédek

BIBLIAI PAUPERUM XV. század

Jézus feltámadása és ószövetségi előképei: Sámson és a gázai kapuk, Jónás és a cethal Az esztergomi fatáblanyomat facsimile kiadása